

М.В. Ослон

Короткий опис волоського діалекту циган з м. Рахів

На території України мешкає невелика кількість представників циганських груп, що розмовляють діалектами т. зв. північної підгрупи волоської групи: келдерари (котляри), ловари, рудари, кишиньовці, рішяри. Їхню мову описано в різній мірі детально: є об'ємні описи різнних говірок келдерарського діалекту (в тому числі дві говірки з Сербії [Boretzky 1994], російська говірка роду петрешті з деяким угорським впливом [Деметер, Деметер 1990; Tchereukov 1999], а також найпоширеніша в Росії та Україні говірка групи молдова [Ослон рук.]). Непогано відомий ловарський діалект [Робоźniak 1964; Смирнова-Сеславинская, Цветков 2009]. Досі немає опису кишиньовського діалекту (ним зараз займається К.А. Кожанов). Основні риси рішярського діалекту описано Л.Н. Черенковим [Черенков 2008]. Волоський діалект XIX століття групи без ясної самоназви, який умовно названо «буковинським», описав Ф. Міклошич [Miklosich V].

Тут ми дамо нарис граматичного опису ще одного діалекту, у певній мірі схожого до «буковинського», який, наскільки нам відомо, досі лишався непоміченим¹. Цей діалект у більшості рис є типово північноволоським, проте він має кілька несподіваних особливостей, не тільки відсутніх у «буковинському», але взагалі не засвідчених в жодному волоському діалекті (огляд волоських діалектів див. у [Boretzky 2003]).

Носії даного діалекту компактно мешкають в місті Рахів Закарпатської області. Останнім часом компактні поселення з'являються в інших містах західної України, зокрема у Хмельницькому, ... Себе вони називають *gažikanè ròm* 'українські цигани' (в перекладі носіїв), не зараховуючи себе до жодної з відомих циганознавчим груп.

1. Фонологія

Фонологічна система є в цілому типово північноволоська, але має деякі незвичайні риси.

1.1. Голосні

<i>i</i>			<i>y</i>	<i>u</i>
	<i>e</i>	<i>ə</i>		<i>o</i>
		<i>ä</i>		
			<i>a</i>	

Фонемі /e/ і /ə/ розрізняються чітко, пор. *pər* 'живіт' : *pèr* 'падай'. Проте, в деяких контекстах вони доповняльно розподілені: лише /ə/ після /š/, /ž/, /k/, /g/, /kh/: *šəj* 'донька', *žəbo* 'кишеня', *kər* 'роби', *ingər* 'неси', *khər* 'будинок'.

Фонема /e/ зустрічається після всіх інших приголосних, а /ə/ — лише після твердих.

Це стосується також фонем /y/ і /i/, пор. *šyl* 'холод', *sib* 'мова'.

Фонемі /o/ і /u/ без наголосу розрізняються дуже слабо.

Чітко протиставляються /y/ : /ə/ під наголосом: *šyl* 'холод' : *šəl* 'сто', а без наголосу майже

---

¹ Під час роботи над цією статтею я отримав від Л.Н. Черенкова повідомлення про його зустріч 1979 р. під Москвою з декількома рахівськими циганами, від розмови з якими залишилися короткі записи. Дійсно, принаймні частина записаних Л.Н. Черенковим слів форм безсумнівно належить до нашого діалекту.

зливаються.

Особливою рисою вокалізму є наявність фонем */ä/* (МФА: [æ] ~ [ɛ]): *žà* ‘йди’, *phàsa* ‘з сестрою’.

Можна вважати дифтонгом */äw/*.

На початку слова перед */u/* протеза: [wu-]: *ùšt* ‘губа’

Значущої довжини голосних немає.

1.2. Приголосні

		губні		зубні, ясенні		піднебін- но-зубні		задньо- небінні		гортанні	
		тв.	тв.	м'як.	тв.	м'як.	тв.	м'як.	тв.		
шумні	проривні	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>t'</i>				<i>k</i>		глухі придих. дзвінкі	
		<i>ph</i>	<i>th</i>					<i>kh</i>			
		<i>b</i>	<i>d</i>	<i>d'</i>				<i>g</i>			
	африкати щілинні	<i>f</i>	<i>c</i>			<i>č</i>		<i>x</i>		глухі дзвінкі	
		<i>v</i>	<i>z</i>		<i>ž</i>	<i>ž'</i>			<i>h</i>		
сонанти	носові	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>n'</i>						дзвінкі	
	плавні	<i>w</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>r</i>			<i>j</i>		дзвінкі	

Більшість приголосних пом'якшується перед */i/*. В одних випадках ідеться про алофони, пор.:

kadà ‘ця’ : *kìde* ‘збирай’ (в обидвох випадках */k/*)

а в інших доводиться вводити окремі м'які фонем, бо м'якість не обмежується положенням перед */i/*, пор:

làs ‘беремо’ : *l'às* ‘взяв’ (3.одн.)
dès ‘даеш’ : *d'ès* ‘день’

В обидвох прикладах: *pàr* ‘живіт’ : *p'èr* ‘падай’, приголосний */p/* звучить твердо. Тверда фонема */l/* часто на кінці слова (*phenèl* ‘каже’) звучить досить м'яко.

Ретрофлексні алофони фонем */t/*, */th/*: *kàš[t]* ‘дерево’, *miš[t]ò* ‘добре’, *biš-[tʰ]aj-š[t]àr* ‘24’.

Оглушення на кінці: *dan[t]* ‘зуб’ (непряма *dandès-*).

Втрата придишу: *nà[k]* ‘ніс’ (непряма *nakhàs-*).

Факультативна втрата */t/* тільки після */s/*: *vàst* ~ *vàs* ‘рука’ (непряма *vastès-*).

Фонема */s/* стабільна (на відміну від деяких келд.).

Особливий алофон можливий в сполучення */št'/* — його вимова наближається до */š'č/*, */š'š/*, пор. *pišt'i* ~ *piš'ci* ‘за, через’ (час).

2. Історична фонетика

Щодо результатів фонетичної еволюції, наш діалект дуже близький до ловарського.

1.1. Приголосні

Колишня фонема */ř/, яка в деяких інших волоських діалектах дала «розкотисте» [r:] або «гаркаве» [ʁ], в нашому діалекті фонетично злилась зі звичайним /r/: *ròm* ‘циган’, *murò* ‘мій’, *cyra* ‘трохи’ (сліди розрізнення зберігаються перед голосним */i/, див. нижче). Сполучення */nř/ дає /ndr/: *mandrò* ‘хліб’ (не засвідчено більше ніде у волоських діалектах).

Як і в усіх північноволоських діалектах, колишні приголосні */j/ [dʒ] та */čh/ втратили змичку (та придих). На відміну, наприклад, від більшості келдерарських говірок, отримані аффрикати у нашому діалекті стверділи: */ž/ > /ž/, */š/ > /š/. При цьому, вони не зовсім злилися зі старими /ž/, /š/ (пор. *šyl* ‘холод’, *šib* ‘мова’, а також див. нижче про розвиток голосних).

Палаталізація приголосних:

перед */j/:

*kj > t': *ažukjarel [ʔ] > ažu'arəl ‘чекає’

*gj > d':

*khj >

*tj > t': *matjowel > ma'òl ‘п'яніє’

*dj > d': *kərdjowel > kərd'òl ‘стає, відбувається, народжується’

*nj > j: *phenja > phejè ‘сестри’ (в деяких парадигмах відновлено n', див. нижче)

*lj > l': *geljom > gəl'òm ‘я пішов’

перед /i/ (так само):

*ki > t'i: *kir(i)vo > *t'irvò ‘хресний’ (але *kidel* ‘збирає’)

*gi > d'i:

*khi >

*ti > t'i:

*di > d'i: *dilo > d'ilò ‘дурний’

*ni > ji: *pani > pajì ‘вода’ (але *phen > phèn ‘сестра’)

*li > l'i: *lil > l'il ‘гральна карта’

Отже, задньопіднебінні перед /j/, /i/ переходять у м'які зубні, як і самі зубні (з неясним винятком *kidel* ‘збирає’, але пор. інде *kedel* [Boretzky 2003: ...], що може свідчити про давність цієї палаталізації).

Приголосний /r/, вочевидь, теж підлягав йотації, але тепер скрізь ствердів (м'який його варіант у сполученні /ri/ слід вважати алофоном) [*barul'òm*, *barard'às* точно, але перевірити: *barol* чи *baròl*]

Перед /e/ палаталізації немає, пор.:

dès ‘даєш’ : *d'ès* ‘день’ < *djēs < *dijēs < *diwēs

Цікаво, що румунські сполучення *te*, *de*, [leʔ] трактуються [не під наголосом?] у нашому діалекті як /ti/, /d'i/, /l'i/: *pòti* ‘може (вставн.)’ (рум. *poáte*), [*inkə̀rə̀l*] *aminti* ‘згадувати’ (рум. *aminte*), пор. у первісних словах: *amènde* ‘у нас’ (твердо). Отже, ми бачимо, що принаймні остання румунська говірка, з якою контактував наш діалект, характеризувалася (в певних контекстах) нейтралізацією голосних e : i, якої не зазнала первісна циганська лексика.

Приголосний /č/ немає варіантів, він завжди м'який.

[... [ʔ] *fijekàji* < *fijekari ‘будь-який’]

Розподібнення *l_l > r_l: *balval > barvəl ‘вітер’ [*parpale* ?]

1.2. Стягнення

Як в усіх діалектах:

*-*aja* > -*a*: *daja > *dà* 'матір' (непрям.)
*čhaja > *šà* 'дочка' (про /ä/ див. нижче)

Як в усіх волоських:

*-*aji* > -*ej*: *daji > *děj* 'мати',
*čhaji > *šəj* 'дочка' (із ствердінням **še-* > *šə-*)
*kadaji [??] > *kaděj 'ця' (тепер лише + *à* [чи ні?])

*owe > *o*: *phabowel > *phabòl* 'горить' (але 1.одн. *phabuvàv*)
*uwe > *o*: **mujes-* > *mos-* 'рот' (непрям.)

*ijV > *iv*: *dijas > *djas > *d'às* 'дав' (3.одн.)
*dijes > *djes > *d'ès* 'день'
*abijaw > *abjaw > *abàw* 'весілля'

Як у ловарському та на відміну від келдерарського, кінцеві склади *-ji* і *-vo* не скорочуються: *rajì* 'вода', *šavò* 'син' (пор. келд. *šàv*, *pàj*).

Особливий розвиток (як у частині волоських діалектів):

*eja > *ēa*: *kadeja > *kadēa > *kadà* 'ця' (див. нижче)

Старі стягнення голосних, які мали місце не лише у волоських діалектах:

*ewe > *e*: *dewel > *dèl* 'бог'
*iwe > (*j*)*e*: *diwes > *d'es* 'день' (але *ivènd* 'зима')

Решта стягнень, властивих волоським діалектам:

*àwa > *o*: *žàwas > *žòs* 'я йшов' (але не *awà: *daravàs* 'лякаємо')
*žàwa > *žò* 'піду'

Імовірно, саме ця зміна відбулася у *kadàwa > *kadò* 'цей' [Ослон 2014]. У деяких діалектах (напр., в ловарському) представлена пара *kadò* : *kadavà*. В нашому діалекті форм типу *kadavà* немає.

*awè > *a*: *darawès > *daràs* 'лякаєш' (але див. ... про *-Vn-/Ø*)

У слові *kasavè* 'такі' приголосний *-v-* вимовляється дуже слабо, але стягнення немає.

Цієї зміни немає: *avèr* 'інший' (імовірно завдяки непрямим формам типу *avràs*), інший наголос: *lažàve* < ? 'соромся'.

1.3. Нові голосні

Щодо походження /ə/, ситуація є типова для більшості північноволоських діалектів. З одного боку, сама наявність пари фонем /e/ та /ə/ є, ймовірно, результатом впливу румунського оточення. З іншого боку, розподіл цих фонем в циганській мові створився незалежним шляхом: в первісних словах це результат зміни */e/ > /ə/ після твердих приголосних, коли інші приголосні стали в тих самих контекстах напів'якими (пор. *anèl* 'приносить', але *tangəl* 'просить'), а також в закритих складах, де на певному етапі реконструюється складове *r (пор. *bèng* 'біс', але *bàrš* < *bṛš 'рік'). Це роздвоєння було потім фонологізовано, чому сприяли численні запозичення з румунської, де розподіл /e/ і /ə/ не був синхронно мотивований [подробіці див. в Oslon неопуб.].

У нашому діалекті твердого розвитку зазнали сполучення: *re, *ge, *ke, *khe, *xe, *se (*ze?), *he, *še, *že. Сюди ж ізольоване слово *vəš* 'ліс'.

Незвичайний голосний /ä/ у румунських словах продовжує рум. дифтонг *ēa*: *abä* 'вже, зараз' (рум. *abeá*). Як і в більшості волоських діалектів, в запозиченнях зберігається *ea* (або рефлекс), навіть коли в сучасній румунській дифтонгу немає: *bärä* 'пиво' (рум. *bére*), *vrämä* 'час' (рум. *vréme*).

В первісних словах /ä/ продовжує */ja/ > */ēa/ після приголосних, що не пом'якшуються (але тепер всі стверділи):

- *sja > *sä* 'весь' (але неясне *misàli* 'стіл')
- *barja > *barä* 'паркани'
- *rjat > *rät* 'ніч'
- *phjasa або *phe(j)asa > *phäsa* 'з сестрою' (< *phenjasa)

Разом зі стягненням */eja/:

- *phureja >
- *kadeja > *kadēa > *kadä* 'ця'

Перед /v/ це призвело до виникнення дифтонгу /äv/ (тут ніколи не вимовляється /v/):

- *abjav > *abäv* 'весілля'

Пор. схожий, хоч і не такий самий, розвиток в шведському келдерарському *abēäv* [Gjerdman, Ljungberg 1963: 8].

В формах теп.1.од. дієслів ця зміна не відбулася (або пізніше скасована вирівнюванням): *pjäv* 'п'ю' (як *pjès* і т. д.). При цьому цікаво, що голосний /ä/ присутній у імперативі *žä* 'йди' (хоча *žäv* 'йду'). Це, разом з формами типу *šä* 'сестру', свідчить про колишню м'якість цих шиплячих; отже, реконструюється такий розвиток:

- *ja > *zá > *žēa > *žä* 'йди' (пор. *xà* 'їж')
- *éha > *śa > *šēa > *šä* 'сестру' (пор. *dà* 'матір')

Ця зміна, здається, відбулася тільки під наголосом та на кінці слова, інакше *ēa > a, пор. *šavò* 'син', *lašavò* 'сором', *žanèl* 'знає'.

Після голосного -ja- > -je, *tuja > *tujè* 'обличчя, роти'.

[Також *romnă* ~ -e? Може дійсно лише у відкритих складах?]

Румунський дифтонг *oa* > /o/: *tòmna* 'осінь' (рум. *toámnă*), *pòti* 'може (вставн.)' (рум. *poáte*).

2. Морфологія

Дамо нарис морфологічної системи без жодної претензії на вичерпність. Риси, які тут описуються, повинні лише допомогти охарактеризувати наш діалект в рамках існуючої класифікації, або уточнити саму класифікацію.

2.1. Іменник

Відмінювання іменників не містить жодних відхилень від більшості волоських діалектів.

Первісні відмінки: прямий, непрямий, кличний.

Вторинні відмінки:

постфікс		<i>n</i>	синтаксичні відмінки
-KƏ	⇒	-kə	цілевий
-SA	⇒	-sa	орудний (-S+SA ⇒ -sa)
-KO	⇒	-ko	позбувальний
-TE	⇒	-te	прийменниковий; місцевий (також аналітично)
-TAR	⇒	-tar	відкладний (також аналітично)
-K...	⇒	-ko	присвійні форми
		-kə	
		-ki	

Міклошич для буковинського діалекту надає таку незвичайну рису, як можливість випущення орудного закінчення *-sa/-ca* [Miklosich V: 4]. В нашому діалекті цього немає.

Присвійні форми іменника («родовий» відмінок) мають узгоджувальні закінчення, тобто поводяться як прикметники (див. ...). Вони не мають незалежних форм типу *-kəro/-gəro*, хоча такі форми є у присвійних займенників 3-ої особи.

2.1.1. Перший шар

Відміна первісних слів мало чим відрізняється від стандартної північноволосякої схеми.

тип	однина			множина			
	прямий	непрямий	кличний	прямий	непрямий	кличний	
ч-Ø Ø	<i>ròm</i>	<i>rom.ès-</i>		<i>ròm</i>	<i>ròm.èn-</i>		‘циган’
ч-Ø À	<i>dàd</i>	<i>dad.ès-</i>		<i>dad.à</i>	<i>dad.èn-</i>		‘батько’
ч-Ø È	<i>šav.ò</i>	<i>šav.ès-</i>		<i>šav.è</i>	<i>šav.èn-</i>		‘син’
ч-ì À	<i>paj.ì</i>	<i>paj.es-</i>		<i>paj.à</i>	<i>paj.èn-</i>		‘вода’
ж-Ø À	<i>pendèx</i>			<i>pendex.à</i>			‘горіх’
ж-Ø JÀ	<i>šib</i>			<i>šib.à</i>			‘язик’
ж-ì JÀ	<i>romn.ì</i>	<i>romn.à</i>		<i>romn.à</i>	<i>romn.àn-</i>		‘жінка’

В усіх типах закінчення можуть бути на *-e-* або на *-ə-*, залежно від приголосного, пор. *rom.ès-*, *dad.ès-*, *šav.ès*, але *cor.əs-*, *murš.əs-*, *sastr.əs-* ‘тесть’.

Тип «ч-Ø|Ø». Наш діалект добре зберігає цей тип, який походить (за деякими винятками) від давньоіндійських іменників чоловічого роду [Ослон 2012]: *dànd* ‘зуб’, *phràl* ‘брат’, *bàl* ‘волос’, *vàst* ‘рука’, *manùš* ‘людина’, *çòr* ‘злодій’, *wùšt* ‘губа’, *ròm* ‘циган, чоловік’, *bərš* ‘рік’, *rùv* ‘вовк’, *kàn* ‘вухо’, *mùrš* ‘чоловік’, *šòn* ‘місяць’, *d’ès* ‘день’, *akhòr* ‘горіх’, *kàšt* ‘дерево’ (не лише ‘дрова’).

Слова цього типу майже повністю збігаються з келдерарським, крім *bèng* ‘біс’, *bàr* ‘камін’ (мн. *-à*).

Деякі слова з цього типу невідомі: *ràj*, *amblàl*, *šòr*.

Тип «ч-Ø|À». Ці слова походять переважно від давньоіндійських іменників середнього роду: *lil* 'гральна карта', *thàn* 'місце', *trušùl* 'хрест', *anàv* 'ім'я', *khàr* 'будинок', *pàr* [род?] 'живіт', *dàr* 'двері', *nàkh* 'ніс', *iv* 'сніг', *gàv* 'село', *sàp* 'змія', *ivènd* 'зима', *khàtm* 'сонце', *thàv* 'нитка', *mij* 'обличчя, рот', *nàj* 'палець' [*dad?*].

Закінчення множини звужене після *-j*: *mujè* 'обличчя, роти', *najè* 'пальці'

Фонетичні особливості: *abàw*, мн. *abävà* 'весілля'.

Особливе чергування: *mùj*, непря.ед. *mòs-* 'обличчя, рот'.

Деякі слова з цього типу невідомі: *dràb*, *galàv*, *š̀yng*.

Вагаються між двома типами (тобто мн. *-à* факультативно): *angàr* 'вугілля', *khùl* 'лайно'

Тип «ч-Ø|È»: *mandrò* 'хліб', *sastrò* 'тесть'

Чергування в словотворі, до якого призвели згадані фонетичні зміни (ствердіння): *gažò* 'нециган, українець', але *gaži* 'нециганка, українка'.

Немає: *andro* (*wòvy*) 'яйце'

Неправильні чоловічого роду

тип	однина			множина			
	прямий	непрямий	кличний	прямий	непрямий	кличний	
	<i>dèl</i>	<i>devlès</i>					'бог'
	<i>d'i</i>						'шлунок'
	<i>mùj</i>			<i>mujè</i>			'рот'
	<i>xabèn</i>						'їжа'

Тип «ж-Ø|À».

pendèx 'горіх', *burnìkh* 'жменя'

Тип «ж-Ø|JÀ». *-à*

Сюди вторинно потрапили слова, які в деяких інших діалектах не мають йотації: *šib* 'язик, мова', мн. *šibà* (пор. келд. *šibà*)

Тип «ж-ì|JÀ»: *butì* 'робота', *sasujì* 'теща'

Чергування в словотворі: *gažò* 'нециган, українець' але *gaži* 'нециганка, українка'.

Твердий підтип: *šovory* < *-řy 'дівчинка'

Неправильні жіночого роду

тип	однина			множина		
	прямий	непрямий	кличний	прямий	непрямий	кличний
	<i>dèj</i>	<i>dà</i>		<i>dejè</i>	<i>dejàn</i>	
	<i>šàj</i>	<i>šà</i>		<i>šajè</i>	<i>šajàn</i>	
	<i>phèn</i>	<i>phà</i>		<i>phejà</i>	<i>phejàn</i>	

2.1.2. Другий шар

тип	однина			множина			
	прямий	непрямий	кличний	прямий	непрямий	кличний	
ч-О URI	<i>pàro</i>	<i>paròs</i>		<i>pàruri</i>	<i>paròn</i>		‘дід’
ж-А А	<i>bàba</i>	<i>babà</i>		<i>bàbi</i>			‘баба’
ж-І JA							

bàto ‘син’, *lākuri* ‘ліки’ (одн. — ?)
bàta ‘дочка’, *làla* ‘тітка’
bolèndərə [??] ‘речі’
kərd’insa ‘сватання’
avtòbusy [?] ‘автобус’

Немає: *sàlka*, *foro* (*hòrodo*), *vorba* (*duma*), *hərtija* (*papìruš*)

2.1.3. Похідні

Зменшувальний суфікс І шару — *-or-*: *gavorò* ‘сільце’

Несподівана риса нашого діалекту — суфікс *-po* (відповідники в інших діалектах *-mos* або *-pe*). У непрямих формах має вигляд *-mas-* [???].

sast’ipò ‘здоров’я’, *lažajipò* ‘сором’ (також *lažavò*)

1.1. Прикметник

Залежні форми:

	прямий	непрямий
ч.ед.	-o	-e/-ə
ж.ед.	-i/-y	-à [?]
мн.		-e/-ə [?]

Незалежні форми відрізняються лише в чол.непрям. [?]:

	прямий	непрямий
ч.ед.	-o	-es/-əs
ж.ед.	-i/-y	-à [?]
мн.		-e/-ə [?]

barì, але [?] *ćorù* < *ćorrù (пор. келд. *ćořy*)
buhlò 'широкий'

Особливості:

avèr, основа непрям. *avr-* 'інший' (**kaver)

2.1.4. Похідні

d'imùltunò 'давній'

1.2. Прислівник

mištò 'добре'

romanès 'по-циганському', *avràs* 'інакше'

ad'ès 'сьогодні', *tehàra* 'завтра', *aratì* 'вчора'

ìnkə 'ще, теж', *ìnkəš* 'теж', *abà* 'вже, зараз', *d'imùlt* 'давно'

1.3. Займенник

Осібні займенники

	одн.				мн.			
	прям.		непрям.		прям.		непрям.	
1.	<i>mè</i>		<i>màn</i> <i>ma</i>		<i>amèn</i>		<i>amè</i> <i>-ame</i>	
2.	<i>tù</i>		<i>tùt</i> <i>-tu</i>		<i>tumèn</i>		<i>tumè</i> <i>-tume</i>	
3.м.	<i>vò</i>	<i>-lo</i>	<i>lès</i>	<i>-les</i>	<i>vòn</i>	<i>-le</i>	<i>lèn</i>	<i>-le</i>
ж.	<i>vòj</i>	<i>-la</i>	<i>là</i>	<i>-la</i>				
звор.			<i>pes</i>	<i>-pe</i>			<i>pen</i>	<i>-pe</i>

Присвійні займенники

	одн.		мн.
	прям.		
1.	<i>murò</i>		<i>amarò</i>
2.	<i>t'irò</i>	<i>t'o</i>	<i>tumaro</i>
3.м.	<i>lèsko</i>		
ж.	<i>làko</i>		<i>lèngo</i>
звор.	<i>pèsko</i>		<i>pèngo</i>

Всі присвійні з морфологічної точки зору є прикметниками та мають узгоджувальні закінчення *-o*, *-i*, *-ə*.

Присвійні 3-ої особи мають кореневий наголос у формах без постфіксів вторинних відмінків (напр. *lèsko*, *làki*, *pèska*). Крім звичайних форм на *-k/g-V*, вони мають також рідші довгі форми на *-kər/gər-V*. На відміну від, наприклад, російського келдерарського, ці форми, здається, можуть вживатися в тих самих контекстах, що й короткі:

- (1) *Amarə šavə nə-uvaž̀̀n pèskə̀̀rə sastrəs.* (= *pèskə̀̀*)
 ‘Наші хлопці не поважають свого тестя.’

Вказівні

питальні		заперечні		універсальні	
<i>kòn</i>	‘хто’	<i>kònik</i>	‘ніхто’	<i>sàvorə</i> (мн.)	‘всі’
<i>sò</i>	‘що’	<i>khàc</i>	‘нічого’	<i>sà</i>	‘все’, ‘весь’
<i>savò</i>	‘який’			<i>sàkon</i>	‘будь-який’
<i>cé</i>	‘який’			<i>fijekàji</i> [?]	‘будь-який’

Пор. ще *sàkon fàlo* ‘всілякий’, *kòrkoro* ‘сам’.

Розрізняються 4 вказівники, які знаходяться в складному розподілі залежно від прагматичних та інших чинників [Matras ..., Ослон ...]:

вказ. близькі		вказ. дальні	
<i>kadò</i>	‘цей, той’	<i>kodò</i>	‘той, цей’
<i>kakò</i>		<i>kukò</i>	

Ці займенники мають особливу парадигму (типову для північноволосяких діалектів):

одн.	ч.	ж.	
	прям.	<i>kadò</i>	<i>kadà</i>
	непрям.зал.	<i>kadalè</i>	<i>kadalà</i>
	непрям.незал.	<i>kadalès</i>	<i>kadalà</i>
мн.	прям.	<i>kadalà</i>	
	косв.		
	непрям.незал.		

Вони також вживаються щодо осіб (в цьому прикладі узгодження с присудком):

- (2) *Kodà-j murù dèj.*
 ‘Це моя мати.’

Прислівні займенники

питальні	вказ. близькі	вказ. дальні	заперечні
<i>kàj</i> ‘де, куди’	<i>kathè</i> ‘тут, сюди’	<i>kothè</i> ‘там, туди’	<i>khanikàj</i> ‘ніде, нікуди’
<i>kathàr</i> ‘звідки’	<i>kathàr</i> ‘звідси’	<i>kothàr</i> ‘звідти’	
<i>kàna</i> ‘коли’	<i>abà</i> ‘зараз’ <i>akanà</i> [?]	<i>atùnci</i> ‘тоді’	<i>vèc</i> ‘ніколи’ <i>šòha</i>
<i>sàr</i> ‘як’	<i>kadà</i> ‘так’		
<i>sòd'i</i> ‘скільки’			
<i>d'i sò</i> ‘чому’			

Отже питальне *kathàr* ‘звідки’ і вказівне *kathàr* ‘звідси’ — омоніми, що призводить до цікавого явища: в певних контекстах єдиною розрізняльною ознакою стає фразова інтонація, яку можна прийняти за лексичний тон:

- (3) а. *Kathàr avil'àn?* (спеціальне питання: східний тон)
 ‘Звідки ти прийшов?’
 б. *Kathàr avil'àn?* (загальне питання: висхідний тон)
 ‘Ти звідси прийшов?’

Неозначені: *vàri-*: *vàri-kon*, *vàri-so*, *vàri-kàna*, *vàri-kaj*.

Невідомі кількісні займенники: ***kabor*, ***kazom*

1.4. Артикль

Означений:

	прямий	непрямий
ч.ед.	<i>o</i>	<i>ə</i>
ж.ед.	<i>i ~ ə</i> [?]	<i>ə</i>
мн.		<i>ə</i>

Варіанти ж.ед.: *i* — на початку речення [???]

Це, можливо, пояснює варіативність цього артикля в діалектах.

Неозначений: *jəkh, əkh* (після голосних також в елідованій формі: [*k*]) ‘один’, як в решті північноволосяких діалектів, вживається обмежено.

2. Дієслово

В нашому діалекті дієслівна словоформа поводиться, загалом, як у «класичних» північноволосяких діалектах: до форми самого дієслова у вузькому сенсі можуть додаватися в різних комбінаціях — але в жорсткому порядку — проклітики (*na-, maj-, te-*) та енклітики (*-tar*, а також особні займенники-клітики, в т.ч. зворотні).

Ми розглядаємо парадигму дієслова як комбінацію двох підпарадигм: інфекту та перфекту. За основу ми рахуємо форму імперативу.

2.2. Зв'язка

Форми зв'язки не демонструють жодних особливостей, крім однієї дуже важливої — нетипового для волоських діалектів голосного *-o-* в 1.одн. (як у «буковинському»).

Теперішній час:

	одн.	мн.
1.	<i>som</i>	<i>sam</i>
2.	<i>san</i>	<i>san</i>
3.	<i>sy</i>	<i>sy</i>

Минулий час:

	одн.	мн.
1.	<i>sòmas</i>	<i>sàmas</i>
2.	<i>sànas</i>	<i>sànas</i>
3.	<i>sas</i>	<i>sas</i>

Заперечні форми: *nà-som, nà-sòmas* тощо, але 3. *nàj, nàs*.

2.3. Закінчення

		одн.	мн.
інфект	1.	<i>(-a)-v</i>	<i>(-a)-s</i>
	2.	<i>(-e/ə)-s</i>	<i>(-e/ə)-n</i>
	3.	<i>(-e/ə)-l</i>	<i>(-e/ə)-n</i>
	імп.	<i>-∅</i>	<i>= 2.мн.</i>
перфект	1.	<i>- 'òm</i>	<i>- 'àm</i>
	2.	<i>- 'àn</i>	<i>- 'àn</i>
	3.	<i>- 'às</i>	<i>- è</i>

В 1.одн., напр. *žàv* [-v] ~ [-w] (пор. в українській мові). Можливий алофон в деяких контекстах: *ròdap-tu* 'шукаю тебе'.

Імперфект: інфект + *-as* (при чому **-avas > -os*).

Майбутній час: інфект + *-a* (при чому **-ava > -o*).

У перфекті та ж особливість, що у зв'язці: *-o-* в 1.одн.

2.4. Форми

інфект		перфект					
імпер.	1.одн.	3.одн.	1.одн.	3.мн.			
на приголосний							
∅ D	<i>àn</i>	<i>anàv</i>	<i>anèl</i>	<i>and'òm</i>	<i>and'inè</i> ~ <i>andè</i>	'приносити'	
∅ L	<i>àmb</i>	<i>àmbàv</i>	<i>àmbèl</i>	<i>àmb'òm</i>	<i>àmb'inè</i> ~ <i>àmbè</i>	'жувати'	
на голосний							
E ∅	<i>vàzde</i>	<i>vàzdav</i>	<i>vàzdel</i>	<i>vazd'òm</i>	<i>vazd'inè</i>	'підіймати'	
E L	<i>phànde</i>	<i>phàndav</i>	<i>phàndel</i>	<i>phangl'òm</i>	<i>phanglè</i>	'зв'язувати'	
A D	<i>asà</i>	<i>asàv</i>	<i>asàl</i>	<i>asad'òm</i>	<i>asadè</i>	'сміятися'	
A L	<i>darà</i>	<i>daràv</i>	<i>daràl</i>	<i>darà'òm</i>	<i>daràlè</i>	'боятися'	
морфологічні чергування							
AV L	<i>lažàve</i>	<i>lažàvav</i>	<i>lažàvel</i>	<i>lažàjvil'òm</i>	<i>lažàjvile</i>	'соромитися'	
?							
?			<i>bat'izèl</i>			'хрестити'	
на голосний/приголосний; «вставний» склад в 1.одн. та 1.мн. інфекту:							
AV D	?	<i>daravàv</i>	<i>daràl</i>	<i>darad'òm</i>	<i>daradè</i>	'лякати'	
UV L	?	<i>phabuvàv</i>	<i>phabòl</i>	<i>phabul'òm</i>	<i>phabulè</i>	'горіти'	
II шар	<i>skirìn</i>	<i>skirinàv</i>	<i>skirìl</i>	<i>skirind'òm</i>	<i>skirindè</i>	'писати'	

Тип «Ø|D»

Підтип з переходом *e > ə: *kəràs, kərəl* тощо.

žuvèl 'жити'

čorəl 'красти', *čarəl* 'лизати' (пор. келд. *čarə̀l*, перф. *čarł-*)

xu'irə̀l 'отримувати'

a'arə̀l 'розуміти'

losaràv 'вибирати'

Окремі особливості: *paruvàv* [3.?] 'міняти', *parud'òm*

З суфіксом: *šungaràv* 'плювати' (пор. келд. молд. *šungàrdel*)

Тип «Ø|L»

Підтип з переходом *e > ə: *bešàs, bešəl* тощо.

Колишні м'які: *ašəl* < *ašel < *ačhel 'знаходитися, лишатися'

Тип «E|Ø»

dèl 'давати', *lèl* 'брати' (*d'òm* < *djom < *dinjom, але *d'inè*)

phùrdel 'дути', *čurùndel* 'дряпати', *xarùndel* 'чухати'

дієприкметник: *vazd'imè* 'піднятий, збудований'

čumidav, čumid'òm čumidè (***čumud'ine*)

3. мн. *spidinè, rodinè*

Немає: *pràstel*

Тип «E|L»

khàndel 'пахнути', *šàdel* 'блювати'

До цього типу примикає одне йотоване дієслово *xùtav, xùtes, xùte!*, перф. *xukl'òm, xuklè* 'стрибати'.

Тип «A|D»

asəl 'сміятися', *pa'əl* 'вірити', *dukhəl* 'боліти', *xasəl* 'кашляти'

Тип «A|L»

Пор. келд. перф. на *-jl-*.

darəl 'боятися'

Тип «AV|D»

В цьому типі маємо результат стягнення *awe > *a*. В більшості діалектів мало місце вирівнювання парадигми (пор. келд. *daravàv, daravès*), але стан, наявний у нашому діалекті, свід-

чить про фонетичний характер цього стягнення [а може й ні!].

daràs-ma 'лякаєш мене'

daràs màndar 'боїшся мене'

Тип «UV|L»

najòl 'купатися', *d'icòl* 'виглядати'

тверді: *phabol* 'горіти', *tasòl* 'тонути'

стверділі: *bar?òl* 'рости'

м'які: *mat'òl* 'п'яніє'

наголос:

kàrd'òl 'робитись, ставатись, народжуватись' (пор. келд. *kàrd'ol*)

але:

bilàd'ol, перф. *bilàd'ul'as* 'танути'

Тип «IN|L» (II шар)

первісні корені: *dašt'ìl* 'могти', *xašt'ìl* 'позіхати'

інші: *skir'ìl* 'писати', *gund'ìl* 'думати', *cup'ìl* 'кричати', *mn'ìnus'yl* 'нюхати' (**sungal)

пасивні (за формою не відрізняються): *pah'òl* 'мерзнути', *troz'òl* 'тверезіти'

нові: *zvon'ìl*

Суф. -z- див. вище.

Тип «?|L»

[Тут не дорозібравсь]

nasv'ajvil'om 'захворів'

[???] *d'il'avav*

Ізольовані дієслова

інфект імпер.	інфект		перфект			
	1.одн.	3.одн.	1.одн.	3.мн.		
<i>žà</i>	<i>žàv</i>	<i>žàl</i>	<i>gəl'òm</i>	<i>gəlè</i>	‘іти’	
<i>xà</i>	<i>xàv</i>	<i>xàl</i>	<i>xal'òm</i>	<i>xalè</i>	‘істи’	
<i>dè</i>	<i>dàv</i>	<i>dèl</i>	<i>d'òm</i>	<i>d'inè</i>	‘давати’	
<i>lè</i>	<i>làv</i>	<i>lèl</i>	<i>l'òm</i>	<i>l'inè</i>	‘брати’	
<i>pì</i>	<i>pjàv</i>	<i>pjèl</i>	<i>pi'l'òm</i>	<i>pilè</i>	‘пити’	
	<i>xynàv</i>	<i>xynèl</i>	<i>xynd'òm</i>	<i>xyndè</i>	‘сасаге’	
<i>xù'te</i>	<i>xù'tav</i>	<i>xù'tel</i>	<i>xukl'òm</i>	<i>xuklè</i>	‘стрибати’	
<i>inkl'i</i>	<i>inkl'av</i>	<i>inkl'el</i>	<i>inkl'ist'òm</i>	<i>inkl'istè</i>	‘виходити’	
	<i>hul'av</i>		<i>hul'ist'òm</i>		‘злазити’	
	<i>ušt'av</i>	<i>ušt'ès</i>	<i>ušt'il'òm</i> [śś!]	<i>ušt'ilè</i>	‘вставати’	
<i>àv</i>	<i>avàv</i>	<i>avèl</i>	<i>avil'òm</i>	<i>avilè</i>	‘приходити’	
	<i>ašàl</i>				‘знаходитися’	
<i>šù</i>	<i>šàv</i>	<i>šùl</i>	<i>šu'òm</i>	<i>šu'inè</i>	‘класти’	
	<i>paruvàv</i>		<i>parud'òm</i>		‘міняти’	
	<i>žanàv</i>		<i>žangl'òm</i>		‘знати’	
	<i>rovàv</i>		<i>rovl'òm</i>	<i>rovlè</i>	‘плакати’	
	<i>sovàv</i>		<i>sov'òm~ su'òm</i>	<i>sovlè</i>	<i>~su'inè</i>	‘спати’
	<i>peràv</i>	<i>peràl</i>	<i>pe'l'òm</i>		‘падати’	
	<i>meràv</i>	<i>meràl</i>	<i>mul'òm</i>	<i>mulè</i>	‘вмирати’	
	<i>zyl'àbav</i>	<i>zyl'àbel</i>	<i>zyl'àbind'òm</i>	<i>zyl'àbinde</i>	‘співати’	

Немає дієслова: ***thol* (таке є, здається, де-де в лов. [Haidu 1960]).

Кореневий наголос і основа на *-e*: *xù'tel* ‘стрибати’ — як у сербському келд. [BORETKY 1994: 66], на відміну від рос.-укр. келд. (*xut'av*, *xut'el*, імп. *xut'i*, перф. *xukl-~xut'il-*).

[?] *màzəl* ‘бути схожим’
na màzəs
na màzəl'an, màzəle

2.5. Складені дієслова

Dàv bulè, d'òm bulè ‘futuere’

3. Інше

jò ‘так’
nà ‘ні’

4. Синтаксис

Елементи синтаксису — лише задля класифікації.

4.1. Прийменник

Досить нетипова картина.
Немає прийменників на *-a*.

проті:

<i>ande</i>		‘в’
<i>per</i>	???	‘на’
<i>pe</i>		‘на’
<i>tar</i>		‘з, від’
<i>vaš</i>		‘для’
<i>ki</i>		‘до’ (напрямок)
<i>ži</i>		‘до’ (час та ін.)
<i>pale</i>		‘після’, ‘за, по’ (мета)
<i>pašə</i>	?	‘біля’

в т.ч. румунські:

<i>pišci</i>		‘за, через’ (час)
<i>d'i</i>		‘через’ (причина) та ін.

складені:

<i>d-ande</i>		‘з [зсередини]’ (простір, походження)
<i>d'i-pe</i>		‘з [зверху]’ (простір)

Зливаються з артиклем: *p-o*, *p-i*; *and-o*, *and'-i*; *k-o* [?]

Приклади:

<i>tar o vāš</i>	‘з лісу’
<i>and avèr žàbo</i>	‘у іншій кишені’
<i>ki màma</i>	‘до мами’
<i>pišsi k cāsò</i>	‘за годину’
<i>d'i khə̀rəl</i>	‘з дому’
<i>d-and-o Rahə̀vo</i>	‘з Рахова’

màj-phurò tàr i murù Māša ‘старший за мою Машу’

- (4) *I pàc̣ka aš̀əl pi mis̀àli.*
‘Пачка лежить на столі.’
- (5) *Inklist̀àm d-andò kh̀èr.*
‘Ми вийшли з дому.’
- (6) *Nà-šu t̀ò vās per mà.*
‘Не торкайся мене.’
- (7) *Dì lovè or d'i bìda or d'i kasaèndar mānàj xol̀i per lèste.*
‘...гроші або ... .. або за такі [речі] нема [в мене???] злості на нього.’

З особними займенниками:

šàv o vàs per tù 'торкаюся тебе' (**azbal)
 ...per ma (**mande)
 ...per tumè (**tumende)
 ...per là (~ làte)
 ...per lènde

4.2. Зв'язкові речення

Зв'язка-клітика:

- (8) *Avrì tatò-j.*
 'На дворі тепло.'
- (9) а. *Mangə šyl'-i.*
 'Мені холодно.'
 б. *Màngə sas šyl.*
 'Мені було холодно.'

Підметні клітики:

- (10) *Dilò-j-lo.*
 'Він дурний.'
- (11) *Nasval'i-la.* (-i-j > -i?)
 'Він дурний.'

4.3. Спосіб дії

прямий:

- (12) *Phùrdel i barvâl.*
 'Дує вігер.'

залежний:

- (13) *T-avèl tùkə bəx sastipò.*
 'Щоб було тобі щастя [i] здоров'я.'

наказовий:

- (14) *Žà-tar kathàr.*
 'Іди звідси.'

умовний [?]

4.4. Відмінки

- (15) *Mè cord'òm e šà.*
 'Я викрав дочку.'

(16) *Dè-ma pajì.*
‘Дай мені води.’

(17) *Trubùl-ma lovè.*
‘Мені треба грошей.’

4.5. Стан

(18) *Amèn daràs jek-avràstar.*
‘Ми боїмось один одного.’

(19) *Dì-sò, phenèl, tu na-kamès te šä, phenel, te-dès pale mərə šavò?*
‘Чому, каже, ти не хочеш свою дочку, каже, віддати за мого сина?’

4.6. Складносурядні речення

(20) *Mè phiròs murà romnèsa aj murỳ romnì sas pharì màndar.*
‘Я ходив зі своєю жінкою, і моя жінка була вагітна від мене.’

(21) *Mè vèc na-dò myrà batà tùkə, no mè éord'òm-la.*
‘Я ніколи не дам свою доньку тобі [каже], то я викрав її.’

4.7. Складнопідрядні речення

Позичені сполучники:

dàkə ‘якщо’ (рум.)

jèsl'i ‘якщо’ (рос., суржик)

xot ‘хоча’ (рос., суржик)

5. Впливи

На даний час єдину контактну мову — принаймні для частини носіїв — становить розмовна українська, в її «суржикізованому» варіанті. Це стосується в першу чергу лексичних запозичень, точніше можливості майже необмежено вживати слова з мови оточення (це характерично для всіх сучасних циганських діалектів, в міру володіння відповідними нециганськими мовами). При цьому великою мірою ці слова адаптуються до циганської морфології, пор. *dušynàv, dušyl* ‘душити’. Іноді виникають гібриди, пор. *ritko-kàna* ‘рідко [коли]’. В багатьох випадках слова мають змішану українсько-російську фонетику. Є й приклади чогось нахштальт власних утворень, пор. *pirižyvàt'il'stvo* ‘переживання’. Певна кількість слів походить з місцевих українських говірок, пор. *korhàzy* ‘лікарня’ (закарп. *коргáz*).

Проте, вже з перших вражень від звучання нашого діалекту стає очевидним, що зі східнослов'янськими мовами він стикнувся досить недавно. Набагато глибший слід на всіх рівнях лишила румунська мова. Як і в усіх північноволосяких діалектах, в румунських запозиченнях виявляється декілька шарів: від давно засвоєних слів, які в сучасній румунській мають іншу форму (пор. *bàrà* ‘пиво’, *vràmä* ‘час’ зі старорум. *beare, vreamē* + артикль *-a*) до сучасних східнорумунських говірок.

Досить очікуваний і угорський вплив, пор. *šòha* ‘ніколи’, *biril* ‘могти’. Мадяризмів в нашому діалекті, здається, дуже мало, але їхня наявність — на тлі деяких яскравих фонетичних та інших особливостей нашого діалекта — може призвести до враження його близької спорі-

дненості з ловарським діалектом.

Література

- БАРАННИКОВ 1933 — Баранніков О.П. Українські та південно-російські циганські діалекти. Ленінград, 1933;
- BARANNIKOV 1934 — Barannikov A. P. The Ukrainian and South Russian Gypsy Dialects. Leningrad: Publishing Office of the Academy
- BORETZKY 1994: Romani: Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar / Norbert Boretzky. Berlin, 1994 Boretzky 1995. Norbert Boretzky. Dialectal Interference / Romani in Contact...
- BORETZKY 2003. Norbert Boretzky. Die Vlach-Dialekte des Romani. Strukturen – Sprachgeschichte – Verwandtschaftsverhältnisse — Wiesbaden, Harrassowitz — 2003.
- BORETZKY, IGLA 1994: Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südosteuropäischen Raum / Norbert Boretzky & Birgit Igla. Wiesbaden, 1994.
- РОВОЖНЯК 1964 — Pobożniak Tadeusz. Grammar of the Lovari dialect. Kraków, 1964
- ЧЕРЕНКОВ 2013 — Л. Н. Черенков (Москва). Цыганская диалектология в России: современное состояние и задачи // Кожанов К.А. (ред.). Цыганский язык в России, Спб 2013
- ЧЕРЕНКОВ 2008 — Л. Н. Черенков (2008). Диалект цыган-ришяров. Доклад, прочитанный на 8-ой Международной конференции по цыгановедению, Санкт-Петербург.
- GJERDMAN, LJUNGBERG 1963: The language of the Swedish coppersmith gipsy Johan Dimitri Taikon; grammar, texts, vocabulary and English word-index / by Olof Gjerdman and Erik Ljungberg. Uppsala, 1963.
- TCHERENKOV 1999: *Eine kurzgefasste Grammatik des Russischen Kalderaš-Dialekts des Romani* / Lev N. Tcherenkov – Grazer Linguistische Studien 51 (Frühjahr 1999). Graz, 1999.
- ТОРОПОВ 2003: Словарь языка крымских цыган / В.Г. Торопов. Москва, 2003.
- ТОРОПОВ 2009: Crimean Roma. Language and Folklore / V.G. Toropov. Ivanovo, 2009.
- MATRAS 2000: Romani. A linguistic introduction / Yaron Matras. Cambridge, 2000.
- MIKLOSICH — Miklosich von F. (1872–1880). Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas. T. I–XII. Wien.
- ОСЛОН 2012: *Отражение древнеиндийского среднего рода в цыганском* / М.В. Ослон – Вопросы языкового родства. № 8. Москва, 2012, с. 93–100.
- ОСЛОН 2014: О неким особинама ромског нагласног система // ... Београд
- OSLON неопуб: Jek pušimos la istorikaja fonetikako la kəldəraricko šibaki: ə distribucyja le vokalongə žutengi e : ə aj i : y [http://dl.dropboxusercontent.com/u/21280621/Pub/Oslon.Jek_pušimos_la_istorikaja_fonetikako_la_kəldəraricko_šibaki.pdf]
- SAMPSON 1926: The Dialect of the Gypsies of Wales / John Sampson. Oxford, 1926.
- СМИРНОВА-СЕСЛАВИНСКАЯ, ЦВЕТКОВ 2009: Грамматика цыганского языка (кəлдэраря и ловаря на основе языка ловаря) / М.В. Смирнова-Сеславинская, Г.Н.Цветков – Межкультурная русско-цыганская коммуникация. Пособие для учителей общеобразовательных учреждений. Москва, 2009).
- TENSER 2012: A report on Romani dialects in Ukraine: Reconciling linguistic and ethnographic data